

І.Б.Гирич*

П'ЯТДЕСЯТИТОМНИК ТВОРІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОНЦЕПЦІЯ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У контексті сучасної української археографії аналізується підготовка до видання творів М.Грушевського в п'ятдесяти томах. Актуалізується та обґрунтовується необхідність публікації праць видатного українського історика для академічних і суспільно-політичних потреб. Крім детального опису проекту подано основні напрями дослідження в рамках державного замовлення програми «Українська книга».

Ключові слова: Грушевський, зібрання творів, джерелознавство, археографія, архіви.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України планував підготувати повне зібрання творів видатного історика ще від часу свого заснування. Йому передувало репринтне перевидання «Історії України-Руси», яке тривало до кінця 1990-х рр.¹ Велику активність та ініціативу щодо публікації п'ятдесяти томника проявив директор інституту П.Сохань. Проте реально розпочати справу вдалося лише на рубежі 1990–2000-х рр., коли завдяки зусиллям Державного комітету телебачення і радіомовлення України, одного з його співробітників О.Кучерука та генерального директора львівського видавництва «Світ» І.Мельника вдалося добитися внесення проекту до серії соціально-значущих видань, фінансованих державою.

Від самого початку, ураховуючи розмаїті наукові інтереси визначного вченого, видання планувалося здійснювати силами кількох гуманітарних науково-дослідних інституцій Національної академії наук України. На початку 1990-х рр. академічні історики, археологи, літератори, фахівці з Київського університету, Українського історичного товариства у США (голова – професор Л.Винар) здійснили низку видань окремих праць М.Грушевського, а також суспільно-політичні статті 1918 р. та белетристику². Проте питання повного

* Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, завідувач відділу джерелознавства нової історії України

E-mail: ihor_hyrnych@ukr.net

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (гол.) та ін. [репринтне видання]. – Т.1. – К., 1991. – 736 с.; Т.2. – К., 1992. – 640 с.; Т.3. – К., 1993. – 592 с.; Т.4. – К., 1993. – 544 с.; Т.5. – К., 1994. – 704 с.; Т.6. – К., 1995. – 680 с.; Т.7. – К., 1995. – 628 с.; Т.8. – К., 1995. – 856 с.; Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – 880 с.; Т.9. – Кн.2. – К., 1997. – 776 с.; Т.10. – К., 1998. – 408 с.

² Див.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – 397 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України / Передм. В.Смоля, П.Соханя. – К., 1992. – 543 с.; Його ж. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – 541 с.; Його ж. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – 391 с.; Т.2. – К., 1993. – 264 с.; Т.3. – К., 1993. – 285 с.; Т.4. – Кн.1. – К., 1994. – 334 с.; Т.4. – Кн.2. – К., 1994. – 319 с.; Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – 256 с.; Т.5. – Кн.2. – К., 1995. – 351 с.; Т.6. – Кн.1. – К., 1996. – 332 с.; Т.6. – Кн.2. – К., 1996. – 280 с. (див. також: Його ж. Історія української літератури. – Т.6. – К., 1995. – 708 с.); Його ж. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ. ст. Л.Винара. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.; Його ж. На порозі Нової України / Передм. І.Юхновського. – К., 1991. – 120 с.; Його ж.

видання творів залишалося все ще актуальним. Треба сказати, що сама необхідність повернути спадщину М.Грушевського для широкого використання істориками, а фактично і здійснення такого проекту викликало тоді в деяких фахівців заперечення (можна згадати, зокрема, Г.Касьянова, Я.Грицака, Н.Яковенко). Власне, скепсис спричинила не стільки ідея самого видання, скільки історіографічна, історіософська й ідеологічна цінність нібито вже «не актуальної» творчості М.Грушевського³.

Потреба повного видання творів М.Грушевського й актуальність його для наших днів

На межі 1980–1990-х рр. у пресі та в науковому світі України відбувалася полеміка на предмет того, наскільки для наших днів актуальна творчість М.Грушевського. Чомусь до нього ставилися лише як до науковця, котрий застосовував певний метод дослідження, що на сьогодні вже застарів. Він, мовляв, був документалістом і не вивчав цивілізаційну картину суспільства, не занурювався у психологію людини, оцінював минуле як історик-народник. До того ж М.Грушевський був політиком-невдахою, який програв. Отже й досвід його на суспільно-політичній ниві нібито не представляє інтересу для нинішнього суспільства.

Висувалося й інше обґрунтування непотрібності видання творів М.Грушевського, які здебільшого вже нібито друковані: основну працю цілого життя перевидано фототипічним способом, тож навіщо видавати інші, менші, студії, тим більше, що в бібліотеках вони є. Дивно, але серед тих, хто висловлював подібні аргументи, були й професійні історики – ті, хто мав би розуміти, що М.Грушевського як класика української історіографії вже за одне це варто видати в повному обсязі. Зрештою видали ж, причому в радянський час, п'ятдесятитомник І.Франка⁴ – товариша й сучасника М.Грушевського, хоч і твори Каменяра у цілому були доступними читачеві. Не брався до уваги той факт, що саме М.Грушевський став автором концепту модерного українця, саме він провів національне відродження новітнього часу, уособлював собою політика, громадського діяча, ідеолога українського руху, дослідника, літературознавця й письменника. Внесок М.Грушевського як громадського мислителя взагалі залишався неозначеним і невідомим сучасному читачеві.

Твердження ж про доступність творів М.Грушевського виявилось надто перебільшеним. Практика впорядників продемонструвала, що жодна спеціалізована книгозбірня нашої країни, навіть такі потужні, як Національна бібліотека України імені В.Вернадського або Національна парламентська

Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Л., 1996. – 624 с.; *Його ж.* Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар; упор. Г.Бурлака, А.Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – 411 с.; *Його ж.* Предок: Із белетристичної спадщини / Упор., післясл. та прим. С.Білокінь. – К., 1990. – 247 с.

³ Див., напр.: *Яковенко Н.М.* Історія пізнана і непізнана: Біда не в тому, що ми знову переписуємо свою історію, а в тому, що робимо це безнадійно застарілими взірцями // *День*. – 1996. – 25 вересня. – С.6; *Ї ж.* Вшанування М.Грушевського: підсвідома спроба захиститися від майбутнього // Там само. – 20 листопада. – С.6.

⁴ Двадцятитомне зібрання творів І.Франка видавалося впродовж 1955–1956 рр., а з 1976 до 1986 рр. видано п'ятдесят томів.

бібліотека України не мають не те що всієї, а бодай половинної спадщини вченого. Пошуки видань, з яких робилися копії, тривав місяцями. Один том праць М.Грушевського доводилося формувати із залученням десятка установ. Передусім, окрім названих, це науково-довідкові бібліотеки держархівів, книгозбірня Інституту історії України НАНУ, Національна бібліотека імені В.Стефаника у Львові, книжкові фонди Наукового товариства імені Шевченка у Львові, ба навіть приватні зібрання. Деякі зі статей М.Грушевського, розміщені в петербурзьких газетах, сьогодні ми можемо знайти лише в Росії.

Цікаво, що такі розшуки призводили до виявлення публікацій, не зафіксованих у жодній бібліографії вченого. Ідеться про майже півсотні незнаних науці друків. Не кажучи вже про художні твори – практично половина повістей та оповідань М.Грушевського перебували в рукописах. Зовсім не було відомо, що він писав поезії, адже вони не друкувалися. Усього відомо близько 100 віршів історика. Отже цілий том його літературних творів відтворювався за автографами, що зберігалися у фондах Грушевських (ЦДІА України в м. Києві) та НТШ (ЦДІА України в м. Львові).

При публікації провадилася звірка рукописів праць, що зберігаються у фонді 1235 ЦДІАК України, із виданими варіантами. Приміром, у рукописах «Очерка истории украинского народа» було виявлено недруковані місця⁵. Не видавалися щоденники М.Грушевського, що становлять три томи п'ятдесятитомника. Не говоримо вже про листування, яке, за нашими підрахунками, може обійняти до тридцяти томів епістолярної серії⁶. В Інституті рукопису НБУ імені В.Вернадського зберігаються декілька недрукованих статей М.Грушевського, котрі потрапили під комуністичну цензуру й не побачили світ. В архіві Президії АН СРСР О.Юркова виявила невідома історіографічну працю історика про Д.Бантиша-Каменського⁷. Отже до видання залучалися не лише опубліковані, але й недруковані та невідомі праці М.Грушевського, які разом із листуванням можуть складати більше третини всієї творчої спадщини історика, яка готується до повного друку.

Видання п'ятдесятитомника М.Грушевського не має аналогів у видавничій практиці наукових інституцій нашої країни. Найближчим попередником можна вважати вже згадуване зібрання творів І.Франка, котре, як відомо, так само не може вважатися повним, адже Інститут літератури імені Т.Шевченка НАНУ під керівництвом М.Жулинського вже видав декілька додаткових томів праць І.Франка, які свого часу не пройшли радянську цензуру⁸. А в період

⁵ Див.: *Грушевський М.* Твори у 50 т. – Т.22: Нарис історії українського народу. – Л., 2015 (серія «Монографічні історичні праці»).

⁶ *Гирич І.* Від укладача // Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві). – К., 1996. – С.5–8 («Науково-довідкові видання з історії України», вип.39).

⁷ *Грушевський М.* «Историограф Малой России» // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.10. – Кн.2: Історичні студії та розвідки (1930–1934). – Л., 2015. – С.87–180 (серія «Рецензії та огляди (1924–1930)»).

⁸ *Франко І.* Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М.Жулинський та ін. – К., 2008. – Т.51: Прозові переклади 1876–1912 / Ред. С.Нахлік. – 985 с.; Т.52: Оригінальні та перекладні поетичні твори / Ред. М.Бондар. – 1037 с.; Т.53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876–1895 / Ред. С.Нахлік. – 830 с.; Т.54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1896–1916 / Ред. С.Нахлік. – 1213 с.

президентства В.Ющенка йшлося навіть про стотомник Франкової спадщини. Із повних видань творів класиків української літератури назвемо дванадцятитомник Т.Шевченка⁹. І це все. Але подібного зібрання творів видатного історика ми не маємо.

Комісія з наукової спадщини академіка В.І.Вернадського разом із НБУ імені В.Вернадського та Інститутом історії України НАНУ брала участь, спільно з Російською академією наук, у виданні праць знаного академіка¹⁰. У 1960-х рр. амбітну ідею публікації повного зібрання творів В.Липинського висунув Східноєвропейський дослідний інститут його імені (Філадельфія, США)¹¹. Утім на сьогоднішній день вийшло лише дев'ять томів із запланованого двадцятип'ятитомника. Академічним виданням має стати задуманий «Критикою» випуск тридцятитомника П.Куліша (головний редактор – професор Гарвардського університету Г.Грабович)¹². Як і наш проект, воно структуроване на серії й має охоплювати цілість багатогранної спадщини одного з провідників Кирило-Мефодіївського товариства.

Із задумів повного, або відносно повного, корпусу творів науковців і політичних публіцистів згадаймо десятитомник Д.Донцова, який видає у Дрогобичі О.Баган¹³. На цей момент побачили світ дев'ять книжок. Проте, на відміну від

⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Гол. редкол. М.Жулинський. – Т.1: Поезія 1837–1847. – К., 2001. – 781 с.; Т.2: Поезія 1847–1861. – К., 2001. – 781 с.; Т.3: Драматичні твори. Повісті. – К., 2003. – 399 с.; Т.4: Повісті. – К., 2003. – 600 с.; Т.5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – К., 2003. – 496 с.; Т.6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т.Г.Шевченком або за його участю. – К., 2003. – 632 с.; Т.7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1830–1843. – К., 2005. – 479 с.; Т.8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1843–1847. – К., 2013. – 585 с.; Т.9: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1847–1850. – К., 2013. – 541 с.; Т.10: Мистецька спадщина. Живопис, графіка і скульптура, 1851–1857. – К., 2014. – 558 с.; Т.11: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1857–1861. – К., 2014. – 400 с.; Т.12: Літопис життя і творчості Тараса Шевченка (за Петром Журом): документи, покажчики. – К., 2014. – 541 с.

¹⁰ Так, упродовж 2011–2012 рр. побачив світ десятитомник вибраних наукових праць В.Вернадського, а в Москві 2013 р. з'явилося зібрання його творів у двадцяти чотирьох томах.

¹¹ *Липинський В.* Твори, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І.Гирич, О.Проценко. – К., 2015. – 780 с. («Твори»); Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Ред. Л.Білас. – Філадельфія, 1980. – 346 с. («Твори: історична секція»); Т.3: Україна на переломі: 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Філадельфія, 1991. – 346 с. («Твори: історична секція»); Т.6. – Кн.1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с. («Твори: політологічна секція»); Т.1: Листування (А–Ж) / Гол. ред. Я.Пеленський; ред. Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К.; Філадельфія, 2003. – 959 с. («Архіви»); Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Заг. ред. Є.Зиблікевич, Є.Пизюрю; ред. І.Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с. («Архіви»); Т.7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Заг. ред. Є.Зиблікевич, ред. І.Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – 532 с. («Архіви»); Т.1: Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – 284 с. («Студії»).

¹² На сьогодні вийшли друком три томи: *Куліш П.* Повне зібрання творів / Ред.: Г.Грабович (гол.) та ін. – Т.1: Листи: 1841–1850 / Упор., ком. О.Федорук; підгот. текстів О.Федорука, Н.Хохлової; відп. ред. С.Захаркін. – К., 2005. – 648 с.; Т.2: Листи: 1850–1856 / Упор., ком. О.Федорук. – К., 2009. – 672 с.; Т.3. – Кн.1: Записки о Южной Руси / Упор., ст., ком. В.Івашків. – К., 2015. – 426 с.; Т.3. – Кн.2: Записки о Южной Руси / Упор., ст., ком. В.Івашків. – К., 2015. – 384 с.

¹³ *Донцов Д.* Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. і упор. О.Баган. – Т.1: Політична аналітика (1912–1918 рр.). – Дрогобич; Л., 2011. – 328 с.; Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – 362 с.; Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – 351 с.; Т.4: Ідеологічна есеїстика (1933–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2013. – 340 с.; Т.5:

томів М.Грушевського, вони не містять коментарів – є лише іменні покажчики та переліки рідковживаних слів. Хочеться висловити повагу видавцеві, котрий працює над своїм проектом уже 15 років і цьогоріч планує його завершити. Для вітчизняної видавничої справи це – рідкісний приклад майже завершеної роботи.

На відміну від СРСР, де для «Повного зібрання творів» В.Леніна було створено окремий інститут зі штатом понад 100 осіб, п'ятдесятитомником М.Грушевського займалася лише частина співробітників відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., на базі якого утворили сектор грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України. Реально ж справа лягла на плечі декількох фахівців – І.Гирича, О.Тодійчук, В.Шульги, Я.Федорука, В.Кавунника. Зокрема О.Тодійчук розпочинала перший том і працювала над підготовкою текстів історика, В.Шульга виконувала археографічне опрацювання майже половини томів М.Грушевського, а також іменні та географічні покажчики (в окремих томах і коментарі). Із 2015 р. до роботи над проектом долучився В.Кавунник, котрий уже впорядкував т.22. Ще двоє фахівців працювали над виданням у Львівській філії ІУАД – М.Капраль, А.Фелонюк. Утім гурт дослідників творчості М.Грушевського ширший, і складається з приблизно десятка осіб. У першу чергу це С.Панькова (Меморіальний музей М.Грушевського в Києві), Г.Бурлака (Інститут літератури імені Т.Шевченка НАНУ України), О.Юркова (Інститут історії України НАНУ), В.Тельвак (Дрогобицький державний педагогічний університет імені І.Франка). Консультаційну роботу над томами проекту здійснювали знані грушевськознавці, члени редколегії видання – Я.Дашкевич, Р.Пиріг, С.Білокінь, Ю.Шаповал, В.Верстюк та ін.

Концепція видання

В основу підготовки п'ятдесятитомника було покладено прагнення видати всі найголовніші праці М.Грушевського – як опубліковані, так і виявлені під час роботи над проектом. Редколегія й упорядники свідомі, що таке видання не може називатися «повним зібранням» творів, для чого потрібні додаткові наукові сили, фінансові можливості та більша підтримка з боку державних установ і культурно-громадських організацій. Тож було вирішено зупинитися на формулюванні «Твори М.Грушевського у 50-ти томах».

За концепцією видання, усе, намічене до друку, структурували за десятьма серіями згідно з найголовнішими жанрами творчості М.Грушевського: «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Твори монографічного характеру», «Історичні студії», «Рецензії, огляди, бібліографічні замітки», «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні твори», «Спогади і щоденники».

Політична аналітика (1921–1932 рр.). – Дрогобич; Л., 2013. – 328 с.; Т.6: Політична аналітика (1933–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 380 с.; Т.7: Ідеологічна та історіософська есеїстика (1923–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 420 с.; Т.8: Літературна есеїстика (1922–1958 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 372 с.; Т.9: Ідеологічна і культурологічна есеїстика (1948–1957 рр.). – Дрогобич; Л., 2015. – 366 с.

Поза п'ятдесятитомником опинилася обширна епістолярна спадщина історика, яка завдяки матеріальній підтримці Л.Винара видавалася окремо («Епістолярні джерела грушевськознавства»), слугуючи своєрідним додатком. На сьогоднішній день побачили світ шість томів. Певним новаційним прийомом стало видання «Допоміжної серії», яка мала включати наукову реценсію творів М.Грушевського – рецензії на його праці в історіографіях різних країн. Також там планувалося видавати й архівні джерела про життя та діяльність визначного історика.

Оскільки М.Грушевський писав не лише українською, але й іншими мовами, передусім російською, постало відповідне питання. Тож редколегія визначилася: видавати всі праці українською, а російськомовні – друкувати в перекладі. Справа ця виявилася не такою легкою, адже написаного російською виявилось доволі багато. Передусім це кандидатське дослідження М.Грушевського в Університеті св. Володимира, магістерська праця («Барское староство», «Очерки истории украинского народа») тощо. Низка політичних статей свідомо писалася російською – для російськомовного читача. Вони, приміром, склали окрему книжку: «Освобождение России и украинский вопрос». Деякі праці з'являлися також німецькою та французькою мовами. Простіше було з тими публікаціями, які були перекладами українських творів М.Грушевського. Тоді ми просто зупинилися на переддруку україномовного оригіналу. Для прикладу можна навести перевидання праць історика в 1914–1918 рр. Союзом визволення України турецькою, англійською, німецькою, болгарською, італійською та іншими мовами. На жаль, довелося відмовитися від друку оригінального російськомовного тексту М.Грушевського, адже обсяг наданої нам видавництвом книжкової площі не дозволяв, як це годиться в академічних публікаціях, уміщувати тексти мовою оригіналу та в перекладі.

Великою проблемою для впорядників томів стала вимога видавництва наперед визначитися з обліково-видавничим обсягом книги. Доводилося вкладатися у задані рамки, які часто-густо просто неможливо встановити заздалегідь. У результаті тексти або додавалися, або, навпаки, вилучалися – для вміщення їх у наступному томі. Такі умови праці спричиняли додаткові проблеми.

Нумерація томів мала бути суцільною, а не своя в кожній серії, як це робиться, приміром, у тридцятитомнику П.Куліша. Тому в нашому виданні ми не уникнули частого видання окремих томів у кількох книгах. Наперед було неможливо підрахувати, скільки місця займуть ті чи інші праці, а тому четвертий і сорок шостий томи в нас вийшли у двох книгах, а десятий – навіть у трьох. Отже наш п'ятдесятитомник реально матиме принаймні на десять томів більше.

Позаяк щойно було скінчено друком у видавництві «Наукова думка» видання десятитомника «Історія України-Руси» та «Історії української літератури» редколегія вирішила розпочати видання з суспільно-політичних творів М.Грушевського. Тому першою серію п'ятдесятитомника стали «Суспільно-політичні твори». Головним упорядником серії був директор київського музею М.Грушевського С.Панькова. Вона впорядкувала томи 2-й, 3-й і 4-й у двох книгах.

Паралельно тривали роботи над серією «Історичні студії». Їх провадили фахівці зі Львова – нинішній керівник Львівської філії ІУАД М.Капраль та А.Фелонюк. Серія розпочалася з 5-го тому й цими двома дослідниками була доведена до 9-го тому. Історики підготували до видання п'ять томів. З 1924 р., повернення М.Грушевського з еміграції в УСРР, статті, що друкувалися переважно у журналі «Україна», готувала до друку в 10-му томі О.Юркова. Вона підготувала три книжки тому, які охоплюють творчість М.Грушевського за десять років (до смерті в 1934 р.). Отже лише історичні студії становлять обсяг, що майже дорівнює обсягу «Історії України-Руси».

Літературознавча й художня серія виконувалася одним дослідником – філологом Г.Бурлакою, людиною, яка найкраще знає цю проблему та понад двадцять років її успішно вивчає. Розпочинається серія з 11-го тому. Складається вона з двох підсерій: творів красного письменства та критичних статей про літературу й письменників. Охоплює третя серія 11–13-й томи.

Із 14-го тому розпочинається серія «Рецензії та огляди». Вона складається з близько 700 позицій. Над цією серією працювали як згадані М.Капраль і А.Фелонюк, так і дрогобицький історик В.Тельвак. Уся серія складається з трьох томів – 14–16-го. Літературознавчі рецензії готувала для літературознавчої серії Г.Бурлака. Рецензії й огляди 1920-х рр. друкувала разом з історичними студіями в 10-му томі О.Юркова.

Томи 17–20-й відведено на серію «Щоденники і спогади». Підготовлені С.Паньковою до друку коментарі до щоденників М.Грушевського мають скласти 18–19-й томи. Вони мають вийти друком наступного року. У 17-му томі буде опубліковано ранній щоденник історика 1888–1894 рр., який свого часу виходив окремим виданням (упорядник – Л.Запшкільняк). У 20-му томі мають з'явитися «Спогади», які наприкінці 1980-х рр. у журналі «Київ» друкував С.Білокінь¹⁴.

Далі мають виходити томи «Монографічної серії». У ній у кінці минулого року було надруковано «Очерк истории украинского народа», упорядкований новим членом редакційного колективу – В.Кавунником. У цій серії плануємо видати й «Всесвітню історію» М.Грушевського.

Редколегія багатотомника зіткнулася з проблемою неможливості наперед запланувати кількість томів у кожній серії. Оскільки робота одночасно триває над кількома томами, редколегія наперед не може знати, який конкретно том буде готовий. Також справа ускладнюється тим, що коло виконавців видання дуже вузьке. Водночас нумерація томів має бути валовою. Тож і виходить, що одночасно тривають роботи над завершенням першої десятки багатотомника, над двадцятьма томами, і томами, що складатимуть третій і четвертий десяток. Приміром, думаючи, що рецензії становитимуть шість томів у серії (по 100 рецензій на том), ми не змогли розрахувати, що вони вмістяться у три томи. Натомість не змогли вгадати розмір

¹⁴ Грушевський М. Споми́ни. Ч.І / Публ. С.Білоконя; передм. Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С.115–149; №10. – С.131–138; №11. – С.120–137; №12. – С.116–139; *Його ж*. Споми́ни. Ч.ІІ / Публ. С.Білоконя // Там само. – 1989. – №8. – С.103–154; №9. – С.108–149; №10. – С.122–158; №11. – С.113–155.

«Суспільно-політичної серії». По першому тому нам здавалося, що вистачить чотирьох томів на серію. Насправді треба було п'ять. Не розраховували й з останнім томом «Історичних студій». Наперед бачилося, що вся статейна творчість М.Грушевського вміститься в одній книзі, але довелося на це виділяти три томи.

На сьогодні завершено серії «Суспільно-політичні твори», «Літературознавча і художня», «Рецензії та огляди», здано у видавництво останній том серії «Історичні студії». Минулого року розпочався друк «Допоміжної» серії. Завдяки В.Тельваку було підготовлено та здано у виробництво два томи у трьох книгах. На сьогодні вийшли дві книги 46-го тому. Приступили вже до роботи й над оновленим виданням «Історії України-Руси». Наступного року має вийти друком 6-й її том, підготовлений М.Капралем. Ведуться перемовини з академічним Інститутом літератури про видання на його базі «Історії української літератури» М.Грушевського.

Зроблене на сьогодні

Станом на 2016 р. видано 19 томів (із запланованих 50) у 22 книгах. 1-й том з'явився 2002 р., останній на сьогодні 46-й – у 2105 р. Отже за 13 років надруковано фактично двадцять два томи, у середньому до майже двох томів на рік бракує чотирьох книжок. Слід відзначити, що томи виходять не за порядком, а залежно від ступеня їх готовності, а також від фінансування в рамках програми «Українська книга» Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Найбільш плідним виявився передювілейний 2015-й рік, коли вийшло у світ відразу п'ять томів. Головною причиною неритмічної публікації стало недофінансування проекту з боку держави. Якби ця програма забезпечувалася в повному обсязі, у рік ювілею М.Грушевського, тобто 2016 р., ми могли б видати замість одного – п'ять або шість томів. Зроблене на сьогодні схематично виглядає так:

2002 р. – т.1
 2003 р. – т.5
 2004 р. – т.6
 2005 р. – т.2, 3, 7
 2006 р. – не вийшло жодного тому
 2007 р. – т.8, 4 (кн.1)
 2008 р. – т.14
 2009 р. – т.9
 2010 р. – не вийшло жодного тому
 2011 р. – т.11, 12
 2012 р. – т.13, 14, 15
 2013 р. – т.4 (кн.2)
 2014 р. – т.23
 2015 р. – т.10 (кн.1), 10 (кн.2), 22, 46 (кн.1), 46 (кн.2)

У бібліографічному опису вже опубліковані складові п'ятдесятитомника мають такий вигляд:

Серія «Суспільно-політичні твори»	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т.1: Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907) / упоряд. І.Гирич, С.Панькова. – 2002. – 590 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т.2: Серія: Суспільно-політичні твори (1907–1914) / упоряд. І.Гирич, С.Панькова. – 2005. – 704 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) / упоряд. С.Панькова; голов. ред. П.Сохань [та ін.]. – 2005. – 776 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.4, кн.1: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. С.Панькова. – 2007. – 408 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.4, кн.2: Серія: Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / Іст.-мемор. музей Михайла Грушевського; [упоряд., авт. передм. С.Панькова]. – 2013. – 556 с.	
Серія «Історичні студії та розвідки»	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.5: Серія: Історичні студії та розвідки. 1888–1896. – 2003. – 592 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.6: Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900) / авт. комент. М.Бандрівський [та ін.]; упоряд. М.Капраль; передм. Я.Дашкевич, М.Капраль. – 2004. – 675 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.7: Серія: Історичні студії та розвідки (1900–1906) / упоряд. М.Капраль; авт. комент. В.Александрович [та ін.]. – 2005. – 792 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.8: Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916). – 2007. – 756 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голов. редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.9: Серія: Історичні студії та розвідки (1917–1923) / [упоряд.: М.Капраль, А.Фелонюк, за участю В.Шульги]. – 2009. – 567 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.10, кн.1: Серія: Історичні студії та розвідки (1924–1930) / Ін-т історії України; голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. О.Юркова]. – 2015. – 572 с.	
Серія «Рецензії та огляди»	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.10, кн.2: Серія: Історичні студії та розвідки (1930–1934). Серія: Рецензії та огляди (1924–1930) / Ін-т історії України; голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. О.Юркова]. – 2015. – 539 с.	
Серія «Літературно-критичні та художні твори»	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.11: Серія: Літературно-критичні та художні твори. Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу» / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; упоряд. Г.Бурлака. – 2008. – XXXII, 752 с.	
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.12: Серія: Літературно-критичні та художні твори. Поезія (1882–1903). Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886) / Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; [упоряд., передм., комент. Г.Бурлака]. – 2011. – 519 с.	

Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.13: Серія: Літературно-критичні та художні твори (1887–1924) / Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; [упоряд., комент. Г.Бурлака]. – 2012. – 591 с.
Серія «Рецензії та огляди»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.14: Серія: Рецензії та огляди (1888–1897) / упоряд. В.Маслійчук, В.Шульга. – 2008. – 392 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904) / [упоряд.: В.Шульга, В.Тельвак; передм. В.Тельвак]. – 2012. – XXIV, 550 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.16: Серія: Рецензії та огляди (1905–1913) / [упоряд., передм., комент. М.Капраль, А.Фелонюк]. – 2012. – XXII, 249 с.
Серія «Монографічні історичні праці»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.22: Нарис історії українського народу: Серія: Монографічні історичні праці / голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд. І.Гирич, В.Кавунник; авт. передм. В.Кавунник]. – 2015. – XLII, 524 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голова редкол.: Г.Папакін [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.23: Серія: Монографічні історичні праці / [упоряд., передм. М.Капраль, А.Фелонюк]. – 2014. – 602 с.
Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.46, кн.1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). Серія: Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред.) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. В.Тельвак]. – 2015. – 600 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.46, кн.2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). Серія: Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / редкол.: Г.Папакін (голов. ред.) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. В.Тельвак]. – 2015. – 484 с.

Серія «Суспільно-політичні твори»

Найбільш непоцінованим на кінець 1990-х рр. залишався політичний до-робок М.Грушевського. Насправді в українській публіцистиці модерного часу не знайдеться жодного іншого автора, який би стільки часу й уваги присвятив питанням культурного, суспільного, політичного розвитку. Приміром, весь об-сяг публіцистичної спадщини М.Міхновського вміщується в одній невеличкій за розмірами книжці¹⁵. Так само, як і публіцистика Д.Донцова. Звісно, більший за М.Грушевського суспільний резонанс мали такі їхні статті, як «Самостійна Україна» та «Модерне москвофілство». Але якщо брати сумарну творчість, то тексти М.Грушевського спричинили більший мобілізаційний ефект для україн-ського суспільства. Власне вони це суспільство й будували. Саме статті громад-ського звучання зробили йому славу лідера українського національного відро-дження початку ХХ ст. Тому редколегія розпочала багатотомник саме з цієї серії.

¹⁵ Міхновський М. Суспільно-політичні твори / Редкол.: І.Гирич, О.Проценко, Ф.Турченко. – К., 2015. – 462 с.

У першому томі було вміщено студії М.Грушевського, що стояли на межі політики й науки¹⁶. Його наукові праці закладали фундамент політичної акції українських партій у Східній Галичині та підросійській Україні. У коротких публікаціях історіософського характеру автор закладав ідеї, що лежали в основі політичних вимог українців. Основну частину першого тому склали статті з «Літературно-наукового вістника» та інших науково-популярних періодичних видань кінця XIX ст.

Другий том присвячено публікаціям М.Грушевського у «ЛНВ» від початку XX ст. до вибуху Першої світової війни. Третій том містить дописи в газетах «Рада», «Діло», «Село», «Засів». Четвертий (у двох книгах) склали статті періоду Української революції 1917–1921 рр. Зразковий коментар до всіх томів подала С.Панькова. За рівнем опрацювання архівного матеріалу з цією серією може зрівнятися лише упорядницька праця Г.Бурлаки до томів літературознавчої спрямованості. Великим плюсом коментарів стала спроба точного датування написання кожного твору, а також відтворення історії та обставин його написання. Для цього впорядниця залучила матеріали щоденників М.Грушевського та його обширне листування. Коментаторський матеріал становить у книгах більше третини тексту й має самостійне дослідницьке значення. Без перебільшення, подібного рівня коментар і передмови є фактично кандидатською дисертацією. А, не забуваймо, що таких томів було чотири. На жаль, наша система присвоєння кандидатських ступенів передбачає одержання їх лише за текст дисертації, а не за конкретну наукову працю. Безперечно, робота С.Панькової виводить ці публікації на рівень кращих археографічних стандартів в Україні та світі. І ці томи можна порівняти зі знаменитими виданнями С.Єфремовим «Щоденника» й «Листів» Т.Шевченка¹⁷.

С.Панькова виявила та ввела в науковий обіг низку невідомих дослідникам статей М.Грушевського, уміщених свого часу в низці російськомовних періодичних видань. Вона подала до друку й неznані твори історика, котрі побачили світ у період Української революції 1917–1921 рр. в українських газетах США, Канади.

Серія «Літературно-критичні та художні твори»

Найбільше нового матеріалу було введено в науковий обіг у серії літературознавчих та художніх творів. Відомо, що М.Грушевський перші свої публіковані праці присвятив красному письменству, а почали вони з'являтися у львівських часописах ще у середині 1880-х рр. Попередньо на мистецьку цінність їх переглядав І.Нечуй-Левицький, згодом відсилаючи до своїх знайомих галицьких редакторів. Проте далеко не всі оповідання М.Грушевського

¹⁶ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // *Його жс.* Твори в 50 т. – Т.1: Серія суспільно-політичні твори 1894–1907. – Л., 2002. – С.65–74; *Його жс.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Там само. – С.75–82.

¹⁷ Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – Т.4: Щоденні записи (Журнал). Текст. Первістні варіанти. Коментарій / Ред. і вступ. сл. акад. С.Єфремова. – К., 1927. – 552 с.; Листування Тараса Шевченка / За ред. С.Єфремова; передм. В.Пахаренка. – Черкаси, 2013. – 1055 с.

проходили таку «цензуру на якість». Не всіма був задоволений і сам автор. Відомо, що І.Франко вважав слабкою за мистецьким рівнем повість «Свої і чужі», яка за обсягом виявилася найбільшим твором М.Грушевського. Ця повість, котру деякі з сучасників називали навіть романом, так і не була опублікована за життя автора. У результаті у виданому 1926 р. збірнику новел і оповідань М.Грушевського «Під зорями»¹⁸ побачила світ лише половина з його спадщини, яка збереглася в архівах. Упорядник томів серії Г.Бурлака ще з початку 1990-х рр. вивчає художню спадщину М.Грушевського. Результатом став виданий коштом УІТ том «Художні твори». Рукописи неопублікованих творів М.Грушевського перебувають у Києві та Львові. Дещо з белетристики історика існує в кількох версіях. Низку творів автор так і не завершив. В архіві М.Грушевського залишилися спроби перекласти українською тексти житій святих. У гімназійному щоденнику збереглося нариси кількох недокінчених творів та поезій. Сьогодні, безперечно, усі ці вдалі й невдалі спроби мають свою меморіальну та дослідницьку цінність. І Г.Бурлака подала їх у повному обсязі.

Уперше надруковано разом усі літературознавчо-критичні студії й «сильветки» про письменників. М.Грушевський за життя так і не видав їх під однією палітуркою. Історик планував відгукнутися на сучасну українську літературу окремим виданням, але лише спонукав до такої книжки свого брата Олександра¹⁹. Як критик М.Грушевський для нас – фігура малознана. Це при тому, що він багато років редагував «Літературно-науковий вістник», написав близько півсотні рецензій на твори красного письменства. Список письменників, яким присвятив свою увагу Михайло Сергійович, вражає. Причому тут були не лише українці, але й Д.Мамин-Сибіряк, М.Лесков, А.Чехов, Л.Толстой, А.Доде, Е.Ожешко, Г.Ібсен та багато інших. Лише дві сторінки займає його некрологічна згадка про Леся Українку, але скільки душі та глибини висловлено в них! Причому відомо, що надто теплих стосунків між поетесою та істориком не було через ставлення останнього до М.Драгоманова. Досі вкорінено думку, що художня частина «ЛНВ» – це передусім І.Франко. Насправді Каменяр найбільше прилучився до редагування часопису до 1906 р., далі головним і фактичним редактором був саме М.Грушевський.

Серія «Історичні студії та розвідки»

Для редколегії певною проблемою було розрізнення суспільно-політичної та історичної серій. П'ять книжок упорядкували львівські історики М.Капраль і А.Фелонюк. Три книжки підготувала киянка О.Юркова. До історичних праць було віднесено всі статті, передмови до документів, некрологи із «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Статті історичного характеру з «ЛНВ» упорядники відносили до науково-популярних. Це означало,

¹⁸ *Грушевський М.* Під зорями: оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – К., 1928. – 579 с.

¹⁹ *Грушевський О.* З сучасної української літератури: начерки і характеристики. – К., 1909. – 237 с.

що М.Грушевський надавав їм не стільки наукового, скільки громадського звучання. Приміром, студія про так звані «мазепинство» й «богданівство»²⁰. Але подібну за концептуальним спрямуванням статтю про шведсько-український союз часів І.Мазепи, як публікацію у спеціальному ювілейному випуску «ЗНШТ», ми вмістили у серії «Історичні студії...»²¹.

Звісно, залучалися статті з інших журналів: «Киевская старина», «Университетские известия», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Україна», «Записки УНТ» тощо. Передмови М.Грушевського до «Жерел до історії України-Руси» так само друкувалися у цій серії. Окремо слід відзначити наявність великої кількості біографічних «сильветок» істориків, що відійшли у Вічність. Це – ціла портретна галерея людей, які представляли не лише українську, але й російську та польську історіографії під кутом зору їх ставлення до української історичної проблематики. Треба мати на увазі, що про більшість із них не існувало іншої енциклопедичної інформації, тому часто-густо М.Грушевський давав первинний джерельно-аналітичний матеріал про постаті, які згодом стали класикою української та світової історіографії.

Якщо від 5-го до 8-го томів упорядники М.Капраль і А.Фелонюк стикалися з однорідною жанровою структурою, то 9-й і 10-й томи мали певну структурну складність. Від 1914 р. М.Грушевський припинив редагувати та друкуватися у «ЗНТШ», у період війни перестали виходити «ЗУНТ в Києві» та «Україна». Натомість в історика з'явився новий видавничий майданчик – Соціологічний інститут у Відні. Там М.Грушевський опублікував збірник документів про український соціалістичний гурток у Женеві у другій половині XIX ст., супроводивши його розлогим дослідженням-передмовою²². У період Української революції, у 1917 р., для широкого загалу передусім М.Грушевський підготував історико-юридичне дослідження Переяславського акта 1654 р.²³ Напередодні Першої світової війни він надрукував чимало статей в енциклопедичному словнику «Гранат» у Петербурзі, а також уміщував науково-популярні нариси у численних підручниках і читанках з історії, що виходили переважно в Галичині від 1914 до 1923 рр. Для того, щоб не розбивати книжку на дві окремих серії – «Суспільно-політичну» і «Історичну» – упорядники вмістили разом усі матеріали від часів Першої світової війни до повернення М.Грушевського в УСРР. Складністю було те, що, постійно проживаючи у Львові, М.Капралеві та А.Фелонюкові було складно працювати з київським архівом М.Грушевського. Таким чином, документальний матеріал фонду 1235 ЦДІАК України було використано недостатньо розлого.

10-й том (у 3 книгах) О.Юркова присвятила всім публікаціям М.Грушевського 1924–1934 рр. Окрім статей у серіях праць Історичної секції ВУАН («Записки

²⁰ Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» // *Його ж.* Твори в 50 т. – Т.2: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – Л., 2005. – С.199–206.

²¹ Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Там само. – Т.8: Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С.123–134.

²² З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. – Відень, 1922 – 210 с.

²³ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. // *Його ж.* Твори в 50 т. – Т.9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Л., 2009. – С.35–85.

ІФВУАН», «Україна», «За сто літ» та ін.) залучено також публікації у виданнях АН СРСР та Чеської АН. До новаторства впорядниці слід віднести те, що вона залучила також низку інформаційних статей М.Грушевського, котрі друкувалися не завжди під його підписом у редактованих ним журналах. Тому не всі з них навіть проходять по всіх відомих бібліографіях ученого. О.Юркова включила до публікації низку рукописних праць М.Грушевського, які не друкувалися за його життя через ліквідацію ініційованих ним видань і установ на початку 1930-х рр., або ж побачили світ у рідкісних нині періодичних виданнях 1990-х рр. (приміром у «Старожитностях»²⁴). Було залучено також російськомовні статті, котрі планувалися до видання в Москві.

Серія «Монографічні історичні праці»

До неї планувалося включити всі окремі видання М.Грушевського книжкового формату, які не входили до серій «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», що з'явилися друком наприкінці ХІХ ст. і, власне, зробили ім'я М.Грушевського знаним у науковому світі. Це – кандидатська й магістерська праці 1891 та 1894 рр. Важливе історіографічне значення мають два науково-популярних курси («Нариси історії українського народу» 1904, 1906, 1914 рр. та «Ілюстрована історія України» 1911, 1921 рр.). Як писав сам М.Грушевський, у них він дав загальний образ української історії, чого може не встигнути зробити в докладній «Історії України-Руси». Цим працям історик надавав великого не лише наукового, але й усвідомлюючого значення, адже вони мали підвищити національну свідомість широкого загалу людності. Спочатку М.Грушевський переробив свій популярний курс у Вищій вільній російській школі в Парижі й адресував його російськомовній і російськочультурній публіці з вищою освітою. Натомість українську версію було спрямовано на менш освічений прошарок населення, написана доступно вона супроводжувалася багатим ілюстративним матеріалом.

Коли колектив упорядників дійшов до закінчення суспільно-політичної, історичної, рецензійної й літературознавчої серій, вирішено було приступити до видання окремих книжок. Першою підготували монографію «Очерк истории украинского народа» в перекладі Л.Білик. Упорядником виступив співробітник ІУАД В.Кавунник. Він не лише провів звірку всіх чотирьох прижиттєвих видань книжки, але й залучив багато нового джерельного матеріалу (близько двох друкованих аркушів тексту) про історію її написання, підготовку, домовленості з друкарями й видавцями, реакцію читачів на працю. За таким принципом В.Кавунник планує підготувати й «Ілюстровану історію України».

Окремих два томи має скласти шеститомна «Всесвітня історія». Спеціальний том відведено на «Генетичну соціологію: Первісне громадянство». Якщо перші три томи «Всесвітньої історії» наприкінці 1990-х рр. виходили в «Бібліотеці

²⁴ Гирич І. «Люде смерті, народи вічні»: [довкола написання статті М.Грушевського «Зайві сумніви»] // Старожитності (Київ). – 1995. – №1/2. – С.7; Грушевський М. Зайві сумніви // Його ж. Твори в 50 т. – Т.3: Серія суспільно-політичні твори 1907 – березень 1917. – Л., 2005. – С.428–430.

українознавства» журналу «Пам'ятки України»²⁵, так само перевидавали й «З історії релігійної думки на Україні»²⁶, то «Генетична соціологія...» – ледь чи не єдине окреме видання, котре чомусь жодного разу за 25 років незалежності не републікувалося.

Серії «Історія України-Руси» та «Історія української літератури»

На сьогодні львівська філія Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України (М.Капраль і А.Фелонюк) майже закінчила підготовку 6-го тому «Історії України-Руси». Саме від козацької серії «ІУР» почнеться видання знаменитого десятитомника.

Є питання щодо концепції науково-довідкового опрацювання. Як відомо, видання «ІУР» першої половини 1990-х рр. було фототипічним. Воно не містило наукових коментарів і покажчиків. Жоден том не мав своїх передмов. Лише в першому було вміщено два вступи: О.Пріцака та В.Смолія разом із П.Соханем²⁷. За тодішнім планом, схваленим Я.Дашкевичем, після всіх томів передбачалося видати окремими книжками іменний, географічний та бібліографічний покажчики. Цю працю здійснили Я.Федорук і А.Гречило²⁸.

У 2000-х рр. завдяки Я.Федорукові вдалося зрушити з мертвої точки англомовний проект видання «ІУР», зініційований і профінансований відомим меценатом П.Яциком. Він здійснювався на базі Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон). «Фішкою» англомовного видання стала перевірка й передача за сучасними бібліографічними стандартами всіх посилань М.Грушевського на наукову літературу. Безперечно, було б шкода не скористатися цими розробками в нинішньому українському виданні. ІУАД збирається не лише підготувати необхідні коментарі, але й додати літературу з питання, яка побачила світ по смерті М.Грушевського.

При виданні «Історії української літератури» редколегія сподівається на фахову допомогу з боку Інституту літератури імені Т.Шевченка НАНУ. Це вимагатиме залучення нових фахівців, адже Г.Бурлака не є спеціалістом з історії української літератури доби середньовіччя.

Серія «Щоденники і мемуари»

Великим досягненням п'ятдесятитомника має стати його «мемуарна» серія. Щоденник існує у двох хронологічних періодах: 1888–1894 і 1904–1910 рр. Є також окремі фрагменти записів за 1902 та середину 1880-х рр.

²⁵ Всесвітня історія в короткій огляді: у шести частинах / Ред. О.Рибалко. – К., 1996. – Ч.1. – 288 с.; Ч.2. – 87 с.; Ч.3. – 340 с. (Бібліотека журналу «Пам'ятки України», кн.27, 28, 29).

²⁶ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – 191 с.

²⁷ Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991. – С.VIII–XXXIX; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Там само. – С.XI–LXXXIII.

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.11: Покажчик імен / Укл. М.Капраль, Я.Федорук. – [Б.м.], 2000. – 520 с.; Його ж. Історія України-Руси: Географічний та етнічний покажчик / Упор. І.Скоцилас, Н.Халак. – Л., 2010. – 470 с.

Спогади писалися у середині 1920-х рр. та охоплюють 1917 р. – від лютого по вересень. Серія ця складатиметься з чотирьох томів.

Відчутне пов'язання щоденників і спогадів. Напевно, М.Грушевський вів щоденник, щоб згодом використати його для написання суцільних спогадів. Є багато підстав говорити, що збереглася лише невелика частина перших і других. Принаймні схоже, що нинішня лакуна від часу вступу в Київський університет і початку Української революції 1917 р. могла бути заповнена М.Грушевським, проте не збереглася. Могли бути частини спогадів, які торкалися подій від осені 1917 до 1924 рр.

Уривки щоденників почали з'являтися друком ще у середині 1990-х рр. на шпальтах журналу «Український історик»²⁹. Сьогодні велику працю зі створення докладного коментарю провадить С.Панькова, яка підняла все наявне листування та інший рукописний матеріал фонду 1235 ЦДІАК України й практично завершила коментування обширу тексту 1904–1910 рр. Коментар становитиме 2/3 авторського обсягу. Планується також оновити коментар та археографію текстів раннього щоденника М.Грушевського і «Споминів», виданих свого часу С.Білоконем.

Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»

Новим у підготовці п'ятдесяти томника став проект допоміжної серії, котра має налічувати п'ять томів. Для редколегії справжньою знахідкою стало долучення до роботи грушевськознавця з Дрогобича В.Тельвака – найкращого на сьогодні фахівця з проблеми рецепції творчої спадщини М.Грушевського історіографіями країн Європи й Північної Америки³⁰. Минулого року вийшов 46-й том у двох книгах, де вибрано найцікавіші рецензії й огляди на праці українського історика в російській, польській, німецькій, румунській та інших мовах. Здійснено їх переклад українською. Упорядник намагався обирати не компліментарні, а критичні відгуки на твори М.Грушевського. Написані вони знаними істориками Росії, Польщі, Чехії, Великобританії, США тощо. Запланований на 2016 р. 47-й том має вмішувати матеріали про відзначення п'яти ювілеїв М.Грушевського.

У допоміжній серії планується видання мемуарів сучасників про М.Грушевського (упорядник – В.Піскун), а також публікація справи-формуляру М.Грушевського з Галузевого державного архіву СБУ. Логічним завершенням п'ятдесяти томника мав би бути енциклопедичний словник «Михайло Грушевський». Так, принаймні, задумувала редколегія на початку роботи над проектом. Але, можливо, це вже справа окремих книжкових видань.

²⁹ Михайло Грушевський: Щоденник [1904–1905] / Упор. й ком. І.Гирич // Український історик. – 2007. – Ч.4 (172); 2008. – Ч.1/2 (173/174). – С.15–74; Щоденник М.Грушевського за 1910 р. / Упор. й ком. І.Гирич // Там само. – 2002. – Ч.1/4 (152/155). – С.100–127.

³⁰ Докл. див.: *Грушевський М.* Твори в 50 т. – Л., 2015. – Т.46, кн.1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). – 600 с.; Т.46, кн.2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). – 484 с.

Епістолярна спадщина М.Грушевського

Через те, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. держава погоджувалася на видання лише п'ятдесяти томів М.Грушевського, редколегія планувала епістолярій умістити в окремому тридцятитомнику, який мав видаватися на кошти Українського історичного товариства та його голови професора Л.Винара. Перший том у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» з'явився за три роки до виходу першого тому п'ятдесятитомника, у 1997 р. Проте на сьогоднішній момент маємо лише шість томів³¹. Окремим виданням листування стала кореспонденція М.Грушевського та К.Студинського³².

За задумом редколегії, до опублікування готувалися не лише листи самого М.Грушевського, але і його кореспондентів. Справа в тому, що у фонді 1235 ЦДІАК України листів історика збереглося в декілька разів менше, аніж його адресантів. А останні подеколи цікавіші за листи академіка: як щодо докладності інформації, так і з інформативно-художнього погляду. За таким принципом видавалося листування у двадцятип'ятитомнику В.Липинського.

На різній стадії підготовки зараз перебуває взаємне листування братів Михайла й Олександра Грушевських (у двох книгах; упорядник – В.Шульга), М.Кордуби з М.Грушевським (упорядник – О.Купчинський), М.Грушевського з етнографами (у двох томах; упорядник – В.Старков), а також листування О.Лотоцького з М.Грушевським (упорядник – В.Кавунник) тощо.

Не всі томи із запланованого п'ятдесятитомника видано однаково рівно, не завжди вдавалося підготувати відповідний науково-довідковий апарат, проте навіть у сучасному незавершеному вигляді проект виглядає потрібним не лише фахівцям, а й широкому загалу читачів. Видання повної спадщини визначного історика, публіциста, громадсько-політичного діяча – не лише завдання Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ. Це – важлива державна та культурна місія, данина пам'яті нашого народу відроджувачеві новітньої української

³¹ *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар, І.Гирич. – Т.1: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – 398 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.1); Т.2: Листування Михайла Грушевського / Упор. Р.Майборода та ін. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – 410 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.2); Т.3: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – 718 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.3); Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С.Панькова, В.Пришляк. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2008. – 549 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.4); Т.5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2012. – 289 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.5); Т.6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2012. – 637 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.6).

³² *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1933 рр.)* / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – 266 с.

державності у ХХ ст. Коли тільки розпочинався масштабний видавничий проект багато хто думав, що, ось, мовляв, вийде друком декілька томів, і на тому справа тихо зійде нанівець, як траплялося вже не раз. Натомість нині маємо вже половину запланованого. Хотілося б вірити, що наступні десять років ознаменуються успішним завершенням видання принаймні творів М.Грушевського.

The collection of papers of Mykhailo Hrushevs'kyi is analyzed in the context of modern Ukrainian archaeography. The publication M.Hrushevs'kyi's collection was proved for scholar and social-political needs of Ukrainian society. The detail description and the main research directions of this project were mentioned as the state's program "The Ukrainian Book".

Keywords: *Hrushevs'kyi, collection of papers, source study, archaeography, archives.*

